

Leopold Gusztáv: Kapitalisztikus mezőgazdaság Magyarországon

meddő ankétek hazájában az utolsó időben ismét sok szót esett a magyar mezőgazdaságról. Izgalmas párbajt vívtak az „agráriusok” és „merkantilisták”, de ez a párbaj csak úgy hemzsegett a lapos vágásoktól és az óvatos küzdők a maguk rideg osztályérdekére felállás előtt a közérdek maszkját vették fel. Minthogy a felek kibékülés nélkül távoztak, továbbra is farkasszemet nézhetnek egymással a nagybirtokosok, nagyiparosok és nagykereskedők. (A kisbirtokosok, kisiparosok és kiskereskedők nem érnek rá farkasszemet nézni.)

Az ankétek csekély kivétellel nem voltak objektívek mezőgazdaságunkkal szemben. Szélsőségeket láthatunk mindegyik táborban. Ha karrikaturának tartjuk is a domináló nagybirtok klasszikus földjén az államtól sokmillió külön pártfogást kérő „Nagybirtokosok szövetségé”-nek alakítását, másrészt a viszonyokat nem ismerő általánosítás folytonosan „a magyar nagybirtok elmaradt extenzitásáról” és „a kisbirtok intenzitásáról” beszélni.

A magyar mezőgazdaság fejlődési irányzatainak tárgyilagos megfigyelése alapján állítjuk a következőket:

1. Mezőgazdaságunk termelőképesége az ország nagyobb részében még nincs kifejlesztve.

2. A produktivitás jelenlegi alacsony foka a terület és üzem nagyságától független jelenség, melynek a politikai és közgazdasági viszonyokon kívül minden birtokkategóriánál közös alapoka: a tőke és szakértelem hiánya.

3. A belterjes gazdálkodás felé hajtja eleven erővel mezőgazdaságunkat a városi fogyasztó lakosság növekedése nálunk és Ausztriában,* a mezőgazdasági munkaerő drágulása, sőt — horribile dictu — a vámvédelem is.

4. Az intenzív gazdálkodásra nagy-, közép- és kisbirtok egyaránt csak úgy térhet át, ha megfelelő üzemtökével rendelkezik.** A nagybirtok intenzítéséhez szükséges, hogy a munkaerő problémáját megoldja, a kisbirtok is intenzív lesz, ha tőkeerőt és szakértelmet szerez.

5. A belterjes gazdálkodásra viszonyaink között sok tekintetben alkalmasabb a bérlet, mint a tulajdon.

6. A magyar mezőgazdaság a jelenlegi vámpolitika mellett is halad a belterjesség felé. A mezőgazdasági vámvédelem közvetlenül ugyan káros hatású, mert drágulást és fogyasztáscsökkenést idéz elő. De viszont kétségtelen, hogy a magas árak, a kedvező konjunktúra egész szomjazó rétegekben tőke-behatolást és így belterjesebb gazdálkodást tesznek lehetővé, ami hatásában ismét a fogyasztás emelkedéséhez vezet. A magas terményárak mellett kapitalizált magasabb földjáraadék is a földárak és bérösszegek olyan emelkedését idézi elő, hogy csak intenzív gazdálkodással boldogul az új tulajdonos vagy bérlő. Igaz ugyan, hogy a gabonavámok védik az extenzíven — főleg gabonatermelésre bazírozott — nagybirtokot is és e részben annak apróbb birtoktestekre oszlását nem siettetik, de belterjesebb gazdálkodásra ösztönző körülmény, hogy a gabonavámok az extenzív gabonatermelésnél még sokkal inkább védik a holdanként több gabonát produkáló, intenzív gabonatermelést folytató nagybirtokot. Ugyancsak fokozottabb állattenyésztésre, tehát intenzívebb gazdálkodásra serkentenek a magas állatarak is. A belterjesség térfoglalását előmozdítja az is, hogy a gabonaárakkal párhuzamosan az intenzív munkát igénylő termények (cukorrépa, burgonya, tengeri, dohány, len, kender stb.) árai is emelkedtek. A vámvédelemnek az extenzivitást is védő hatása leg-

* Az 1911-iki népszámlálás eddig kiszivárgott adatai — ha nem is a remélt arányokban — a városok monarchiaszerte fejlődő lakosságáról tanúskodnak, ami a mezőgazdaság kapitalizációját nem kevésbé fogja siettetni.

** A gyáriparosok nemrég tartott drágasági ankétján Báro Hatvany-Deutsch Sándor az intenzív gazdálkodást jelölte meg igen helyesen a drágaság remediumául. Felemlítette, hogy az ő birtokai is a mai intenzív gazdálkodás mellett 100%-al többet jövedelmeznek, mint atyja idejében és minden szorgalmas gazda megteheti ugyanezt. Ez az őszinte vallomás érdekes adaléka a tőkeintenzítés eredményességének. A baj csak az, hogy kevés szorgalmas gazda rendelkezik egyszersmind azokkal a bőséges anyagi forrásokkal is, melyek a munka és intelligencia mezőgazdasági érvényesülését nagyüzemekben — ily eredménnyel — lehetővé teszik.

feljebb abban nyilvánul, hogy a tehetetlenek és erőtlének kiküszöbölését, a mezőgazdasági üzemek darwini szelekcióját caeteris paribus lassítja; hogy a belterjességnek a rossz konjunktúra kérlelhetetlenebb kikényszerítője.

7. Mezőgazdaságunk kapitalizációja minden körülmények között szükségszerűleg végbemenő folyamat, melynek útját egyengetni annál kívánatosabb, mert csupán a belterjes gazdálkodás vezethet magasabb-fokú közzgazdasági és társadalompolitikai eredményekhez.

*

A legutolsó nagybbszabású mezőgazdasági statisztika 1895-ből való. Jól tudjuk, hogy épen az elmúlt 15 esztendő mennyit jelent mezőgazdaságunkra nézve. A legközelebbi mezőgazdasági statisztika meglepő adatokat fog hozni a gőzekék, aratógépek, motorok számának rendkívüli emelkedéséről, amiről az amerikai, angol és német nagy cégek itteni fiókjainak terjeszkedése és a magyar gépgyárak virágzó üzletmenete tanúskodik. Hogy a gépgazdálkodás térfoglalása szerves összefüggésben van amerikai kivándorlással, az aratósztrájkokkal, az emberi és állati munkaerő drágulásával, ezt felesleges hangsúlyoznunk. De a fejlődő intenzitásnak egyéb jelei is vannak. 1900-tól 1908-ig a szántó-föld területe 4,5%-al növekedett, az ugar területe pedig 1895-ben 12,1%, 1909-ben már csak 8,93%, tehát 3,58%-al csökkent. Modern üzemeink terméseredményei minőségileg és mennyiségileg emelkedtek, műtrágya-fogyasztásunk évről évre nagy arányokban fokozódik.* Különösen a Dunántúl és az észak nyugati vármegyék mezőgazdasági kultúrája haladt a belterjesség felé. De nagy, országos átlageredményeink még mindig messze — 50—60%-al — elmaradnak a nyugati országokétól, holott földünk termékenyebb. Még ha ez összehasonlításnál a nyugati országok kedvezőbb, szélsőségeknél általában kevésbé alávetett klimatikus viszonyait, mint az állattenyésztésre, takarmány termelésre, műtrágyák használatára és így belterjesebb gazdálkodásra alkalmasabbakat számbavesszük is, még akkor is nagy a különbség. A gazdálkodás kezdetlegessége azonban nem a nagybirtok privilégiuma, megvan ez minden birtokkategóriánál.

Roosewelttől Csulalongkornig a világ minden részéből ideseregülő idegeneknek büszkén mutatjuk be Potemkin-ménesbirtokainkat, melyek pompás berendezéseikkel méltán csodálat tárgyai. De ha valakinek az az ötlete támadna, hogy karonfogná valamelyik *distinguished foreigner*-t

*Elfogyasztottak hazánkban 10.000 kgos kocsirakomány szuperfoszfátot
1897-ben 2.946
1909-ben 14.200
1910-ben 18.922. 1. *Köztelek*, 1909, 88. és 101. sz, 1911. 25 sz.

és elvezetné egy saját kezelésű káptalani vagy püspöki birtokra, melynek ideiglenes tulajdonosa rendszerint fél a befektetésektől,* vagy egy tőkeszegény nagybirtokosunk elhanyagolt dominiumába**, végül valamelyik nagy alföldi faluvárosunk ősrégi, primitív kisgazdaságaiba, melyeket még alig érintett a kapitalizmus szellője***, fejszóvalva kér-

* Pl. Sárkeresztúr község határában van a székesfehérvári püspök 2884 kat. holdas birtoka, mely tipikus példája a hiányos felszereléssel dolgozó egyházi birtoknak. Tudvalevőleg a székesfehérvári a legrosszabbul dotált püspöksége az országnak és szinte marxista-gazdasági-alapokon nyugszik a jelenlegi tudós püspök, Prohászka Ottokár azon álláspontja, mely szerint „az egyháznak csak ballaszt a mezőgazdaság és a közigazdasági tevékenység”. Id. *Nagybirtok*, II. évf. 8. sz. E gondolatmenetben mozog a püspök közfelfűnést keltett 1910. karácsonyi cikke is. V. ö. Szilárd Ferenc dr.: *A holtkéz birtokai és a főpapi hagyatékok ügye*. (Köztelek, 1909. 101. sz.)

** Egyoldalú felületesség az összes nagybirtokokat általánosságban extenzív és elmaradt gazdálkodással vádolni. Több száz saját kezelésű nagybirtokunk európai mintagazdaság. A Tattersallban rendezett tenyészállatkiállítások a külföldi szakértőket is bámulatra ragadták a kiállító nagybirtokosok céltudatos és nagy minőségű munkájával szemben. Frigyes főherceg magyaróvári uradalma az okszerűen vezetett intenzív tejgazdaság legmagasabb fokát képviseli. Teleki Arvéd gróf amerikai stílusú drassói uradalma bizonyára szintén nem elmaradt gazdálkodást jelent. Ilyen van még elég, nem is szólva a latifundiumok kategóriájához tartozó, okszerű gazdálkodást folytató nem feudális nagybirtokokról és a nagybirtokok modern részéről. Extenzíven csak a kevés tőkés nagybirtokos és a pillanatnyi haszonért dolgozó bérlő gazdálkodik. Ezen improduktív gazdálkodást folytató nagybirtokok ellen a legerősebb harc is jogosult, mert akadályai a közigazdasági és szociális haladásnak, de nem lehet az egész nagybirtokot egy kalap alá tenni. Az improduktív gazdálkodás szempontjából a hitbizománynál sokkal károsabb birtokkategória a községi és testületi birtok és az egyházi birtok nagy része.

*** Valóságos ázsiai lomhaság üli meg az Alföld kisgazdaságait, melyek túlnyomó részében kétségbeesítő állapotok uralkodnak. Az ország figyelmét ezekre elsősorban néhai Vadnay Andor tárta fel lelkes és izzó fajszeretettel megírt könyvében (A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Budapest, 1900.) Később Cserháti Sándor, a magyar mezőgazdasági tudomány korán elhunyt jelessége állott Forster Gézával (Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására. Budapest, 1907.) az alföldi elmaradt gazdálkodás reformját célzó mozgalom élére. Az Omge megbízásából több alföldi vármegyére és városra nézve mezőgazdasági monográfiák készültek. A sok leírásból idézem Szalay János: *Mezőtúr város gazdálkodási viszonyai*. Budapest, 1907. c. könyvének idevágó részét:

12—13. 1. „Kétezer, többnyire igen kis birtokos van, aki a városban lakik és földjét onnan kezeli. Ezeknek a kisbirtokoknak a kezelése a legprimitívebb. Ezek közül a birtokosok közül igavonó állatja is kevésnek van, trágyázni még kevesebb szokott.

A nagybirtokokon mindenken elég az ígás- és haszonállat, rendesebb a trágyakezelés, okszerű a talajművelés, helyesebb a termelés aránya és a növények egymásutáni sorrendje, sokkal nagyobb a takarmánytermelés.

dezné az idegen, hogy ugyanazon országban a birtokkezelések között lehetséges-e ilyen rengeteg különbség? Ha őszinték akarnánk lenni, ezt kellene válaszolnunk: amit először láttál, az a magyar mezőgazdaság ünneplő köntösében, a többi pedig a hétköznapi ruhájában.

A bajokat észre kellett vennie a jelenlegi földművelésügyi miniszternek, Serényi Béla grófnak is a programjának sarkpontjává a „termelés fokozását” tűzte ki, ami régi egészséges közóhajtásnak egyelőre csak szállóigévé sűrítése. Ennek az országnak tényleg legnagyobb baja, hogy a mezőgazdaságában rejlő csodaszerű produktivitás (talajának gazdagsága, vízi útainak nagyszerű erezte stb.) nincs kihasználva. Ha termésátlagainkat megnöveljük, ha mezőgazdaságunk bevételi forrásait gyarapítjuk, ez nem csupán a földműveléssel foglalkozó lakosság élet-standardját emelné, hanem egy csapásra megoldaná a drágaság sokat vitatott problémáját; kereskedelem és ipar, az állam és magánosok budgetje, de egyben az előálló energia-főlölesleg és energia-állandóság révén kultúra és erkölcs is a higany érzékenységével reagálnának.

Az intenzív gazdálkodás felé most is haladunk. Míg egyik oldalról a fogyasztó lakosság szükséglete és a vámsorompós árak a jövedelmező belterjes gazdálkodás lehetőségét szolgáltatják, más oldalról nagy- és középbirtokosainkat ellenállhatatlan erővel szorítja erre a mindinkább dráguló és hiányzó munkaerő. Ez mindenütt véget vet a patriarchális gazdálkodásnak. Itt már csak a kellő tőkével és szakértelemmel bíró gazda állja meg helyét, aki belterjesebb gazdálkodással többel produkál és így többet is fizethet, a hiányzó munkaerőt pedig kitűnő gépekkel helyettesítheti.

Mezőgazdaságunk tehát épen a munkáskérdés folytán már bele is került a kapitalizmus forgatagába. A mezőgazdasági munkabér ezidőszerint a magyar földbirtok hiányzó progresszív adója, mely a

43. 1. „A mezőgazdaságnak ugyanazon bajai vannak Mezőtúron, mint nagy általánosságban az egész Alföldön.”

Mínt hogy a magyar Alföld 90 ezer km²-nél nagyobb terület, Magyarország területének közel 1/3-a, érdemesnek tartottuk e kérdésre kissé bővebben kitérni. Az alföldi gazdálkodás praekapitalisztikus állapotainak megszüntetése ma is megoldatlan és égető problémája mezőgazdaságunknak. A belterjesebb gazdaságnak legfőbb akadályá itt a rendszeres és hosszantartó szárazság. Szép reményekkel kecsegtet ez ellen az öntözésen kívül a nálunk is meghonosuló Campbell-féle nedvesség-konzerváló talajművelés, mely Amerikának a miénknél még szárazabb vidékein is fényesen bevált. Mezőgazdasági statisztikánk szerint a nagybirtok főleg a Duna jobbpartján uralkodó, hol a területnek nem kevesebb, mint 43,56%-át foglalja el. Mégis ennek az országrésznek van vezető szerepe mezőgazdasági kultúránkban. A tényekkel meg nem egyező levegőbe fecsegés tehát ezek után az egész nagybirtokot elmaradt gazdálkodással vádolni, a kisbirtokot pedig nálunk általánosságban a belterjes gazdálkodás képviselőjeként feltüntetni.

birtok nagyságával aránylagosan nagyobb terhet alkot. Hogy ki lesz a magyar mezőgazdaság kapitalizációjának végrehajtója, erre a kérdésre az alaptendenciák mai homályosságában még biztos választ nem adhatunk. Győzedelmesen nyomul-e előre a kisüzem, vagy pedig az életképes intenzív nagyüzem fog-e nagyobb mérvben kialakulni? Nem hisszük, hogy akár az egyik, akár a másik alakulás kizárólagosságáé legyen nálunk a jövő. A politikai és közgazdasági viszonyok ma még nagyon is lehetségessé teszik nagy- és középbirtokaink modernizálását. Fontos szerepe van ebben viszonyaink között a bérlő osztálynak, melynek szerepét és jelentőségét mezőgazdaságunkban még nagyon kevésbé méltányolták.

Még egészségtelen birtokmegoszlásnál is jelentékeny korrekтивum lehet a bérbeadás több kisebb birtoktestre való felosztással, mint ez pl. Angliában történt. A bérleti rendszer térhódítását látjuk nálunk is, mert bár a korlátolt forgalmú birtokoknál az összes területre csak 18%-a volt haszonbérbe adva, ellenben a szántóföldnek 54,13%-a. Az 1895. mezőg. stat. szerint az összes birtokok 86,73%-a házi kezelésben volt és csak 11,1%-a volt bérbeadva. Legtöbb haszonbérlet a Duna-Tisza közén volt 18,4%, utána a Duna jobbpartján 17,08%, legkevesebb Erdélyben 4,72%. Már az 1900. népszámlálás szerint is a 100 kat. holdon felül eső üzemek gazdái közül az anyaországban 13.058 a földbirtokos és 3089 a bérlő, az arány tehát 4,2:1, mely azóta még errébb tolódott.

A nyugati országokban az intenzívebb gazdálkodással egyidejűleg a bérleti rendszer is nagyobb tért hódított és pedig úgy a kis-, mint a nagyüzemben.* Így valószínű (az újabb statisztikai felvétel igazolni fogja e feltevésünket), hogy a bérletek száma nálunk is emelkedőben van. Csakhogy nálunk — egyelőre még — sok lévén a nagyüzemileg elvégzendő meliorációs munka, de egyéb okokból is kiterjedt lévén a csak nagyüzemileg rentábilis birtokfélése, máig túlnyomóan a nagybirtoknál terjedt el a bérleti rendszer.

* Így pl. Hollandiában 1888-ban a birtokok 58,5%-a volt a saját kezelésben, 41,5%-a bérben.

Belgiumban 1895-ben 231.000 kisbirtok volt saját kezelésben, 598.000 kisbirtok volt bérben.

Angliában 1890-ben, 27,924.000 acre volt bérben. 4,843.000 acre volt saját kezelésben, tehát 6-szor annyi bérlet volt, mint saját kezelésű birtok.

Németországban 1892-ben az ország legintenzívebb gazdálkodású részeiben, mint Braunschweigban 76%, Badenben 72,8%, Hannoverben 65%, Anhaltban 75,5%, Sachsenweimarban 54,29% volt a bérbeadott földbirtok.

Adott viszonyaink között a bérlő igen gyakran jobban kapitalizálhatja a földet, mint a birtokos, mert összes tőkéjét üzem és forgótökére fordíthatja, míg sok birtokosnál ezekre csak elenyésző csekély rész jut az alaptőkéhez képest. Minthogy pedig a gazdaságba fektetett üzem- és forgótőke már természeténél fogva nagyobb kamatot hoz az alaptőkénél, ez a tény, kapcsolatosan a bérlő vállalkozói rutinjával, kereskedelmi érzékével és a feudális nagy- és középbirtokos életmódjához legtöbbször nem is hasonlítható takarékosságával bizonyos mértékben alkalmasabbá teszik a bérlőt — mindig általánosságban szólva — kapitalista alapon álló mezőgazdasági üzem bevezetésére. Az üzleti konjunktúrák minél alaposabb kihasználására és belterjes gazdálkodás folytatására sarkalja a bérlőt mindenkiféle bérfizetési kötelezettsége, a beosztásnak, a rendszerességnek ez a periodikus kikényszerítője, míg a szerencsés földbirtokosnál hiányzik ez a stimulens, hacsak amortizációt, stb. nem fizet. A kapitalista gazda típusa tehát viszonyaink között a feladata magaslatán álló bérlő.

Néhány száz, a korszellemmel lépést tartó nagybirtokostól eltekintve, a bérlők hoztak amerikai lendületet mezőgazdaságunkba, ők — a magyar farmerek — a belterjes gazdálkodás pionírjai. Ahol a bérlők gazdálkodása a legmagasabb fokon áll, pl. Nyitra-, Pozsony- és Sopronmegyékben,* ott a produktivitás mennyiségileg és minőségileg lényegesen emelkedett, gőzekekultúra és gazdasági gépek kiterjedt használata, mesterséges takarmánytermelés és nagymérvű haszonállattartás, gazdasági szeszgyártás, cukorrépatermelés és műtrágyázás, az intenzív gazdálkodás karakterisztikus jelenségei csakhamar meghonosodtak. „Ügy lokomobilokkal, mint cséplőgépekkel, gőzekkel és aratógépekkel a haszonbéres gazdaságok vannak legjobban ellátva” mondja a magy. kor. orsz. mezőg. statisztikája 1900. 3. részében. Ugyanez még fokozottabb mértékben áll azóta is, pl. a Campbell-féle talajművelési módra stb.

Az intenzív gazdálkodásra legjellemzőbb a cukorrépatermelés, mert ez mellékterményeivel a nagyobb haszonállattartást teszi lehetővé és magával hozza minden gazdaságba a belterjességet. Az 1909. évben Nyitramegyében 24.996 hektáron, Pozsonymegyében 13.665 hektáron, Sopronmegyében 9.424 hektáron termeltek cukorrépát, ez összesen 48.085 hektár, vagyis csupán e három vármegyére az egész ország

* Közép- és nagybérlőink közül minden huszadik Nyitravármegyében gazdálkodik s ma már nem egy dunántúli vármegyében is, pl. Fehérmegyében, a Felvidékről kikerült birtokbérlők törnek utat a belterjes gazdálkodásnak. A bérlők aránya Sopron- és Pozsonymegyékben is magasabb az ország átlagánál.

112.823 hektár cukorrépa területének 42,6%-a esik. Volt pedig 1909-ben Sopronmegyében 5 cukorgyár, Pozsonymegyében 4, Nyitramegyében 2, vagyis összesen 11, ami az egész ország 22 cukorgyárának épen fele. Hogy ennyi cukorgyár milyen belterjes kultúrát teremt maga körül, azt felesleges említeni.

A bérlőkkel szemben felmerült azon ellenvetések, hogy a földet és népet egyformán zsarolják, általánosságban túlzottaknak mondhatók. Minden társadalmi osztálynak van salakja, a bérlőknek is. Sokszor ennek a birtokos is oka, ha nem néz a bérlő egyéniségére, hanem csak a nagy bérösszegre. A földzsarolás ellenszere a hosszú időre szóló bérszerződés, mely a bérlőt állandóbb jellegű befektetésekre ösztönzi, s a legridegebb üzletemberben is kifejleszti a gazdálkodás minőségét befolyásoló érzelmi momentumokat, a megismert földhöz, a tájhoz, a megszokott környezethez való ragaszkodást, a néppel pedig a dolgához értő bérlő jól bánik, mert jobbágyokkal nem lehet belterjesen gazdálkodni, ahhoz intelligensebb, fizetéssel és bánásmóddal is jobban értékelt munkás-elem szükséges, mint a külterjes gazdálkodáshoz.* Egyébként úgy a föld, mint a nép megszarolása — legalább főbb változataiban — a gondosan készített bérszerződésben megakadályozható; a birtokos agronómiai és szociálpolitikai intencióit részletes talaj- és munkás-védelmi kikötésekkel a bérleti szerződésbe belefoglalhatja. Csodálatos módon azonban az ily stipulációk épen szociálpolitikai kérdéseket illetőleg még az egyházi birtokok bérszerződéseiben sem szoktak előfordulni s Eszterházy herceg több százezer kat. holdnyi birtokai egyébként kicsinyes aprólékossággal megszövegezett haszonbéri szerződéseiben egy árva pont sem védi zsaroló bérlők önkénye ellen a fajmagyar cselédnépet.

*

A gazdasági fejlődés — ha nem tévedünk — az egyes birtok-kategóriáknál a következő alapirányzatokat mutatja:

1. A feudális nagybirtok vagyoniilag erős része — amennyiben még eddig nem modernizálta üzemét — a munkásviszonyok kényszerítő erejénél fogva és a jó konjunkturák minél alaposabb kihasználása céljából áttér a belterjesebb gazdálkodásra. A latifundiumok forgalmában nem korlátolt, de tökeszegény része — a gazdasági konjunktúrákhoz képest — előbb vagy utóbb, saját jól felfogott érdekében egészben, vagy részben lemond a gazdálkodásról. A népesség növekedése, a fogyasztóképesség emelke-

* Történetírásunk két standard work-ja. — Acsády: *A magyar job-bágyság története* és Grünwald Béla: *A Régi Magyarország* bőséges adatokkal illusztrálják a jobbágyvilág elmaradt és eredménytelen gazdálkodását.

dése és a dráguló mezőgazdasági munkaerő az álmag tengést-lengést, a délibábos földzsarolást kiharcolja Magyarországból is s ahol az intenzívebb művelést a birtokeloszlás kirívó aránytalanságai akadályozzák, ott a belterjes gazdálkodásra alkalmasabb birtokeloszlásnak kell létrejönnie. A mai magyar mezőgazdaság nagy eladósodása csak csekély részben jelenti a növekvő kapitalizációt, a teherforrások sokkal inkább a parcellázás hullámveréseiben, az emelkedő földárakban és öröklési jogrendszerünkben, de a helytelen gazdálkodásban és a gazdaságon kívül eső személyes okokban is keresendők. A helytelen gazdálkodás és a tőkehiány circulus vitiosus, melyben mindkettő ok és okozat gyanánt szerepel. Nem egy helyen a birtok túlságos nagy terjedelme idézi elő a tőkehiányt. Ez az igazi embarras de richesse, amidőn oly nagy a birtok, hogy annak tulajdonosa azt kellőleg sem áttekinteni, sem instruálni nem képes. Az ily nagybirtokos nem ismeri, nem érti földjét. A föld kívánságai nem jutnak el hozzá s ami töredék eljut, arra felelni — erejét meghaladó, apatikusan feladott vállalkozás. Feltéve, hogy az ilyen nagybirtokos jelzőlökölcsönökkel már túl van terhelve, a jövedelemnélküliség rémét elkerülendő, háromféle út áll előtte:

a) a birtokot egészben eladja; ez azonban a legradikálisabb, különleges okokkal motivált végső eset, mert a nagybirtokos nem egyhamar mond le a birtoklással járó szociális és politikai előjogokról, a földbirtokosság társadalmi pretium affectionis-áról.

b) a birtok egy részét eladja és a vételárat, vagy annak feleslegét a fenmaradó birtokrész üzemtőkéjére fordítja. Ily módon már sok feudális nagybirtokos lett kapitalista mezőgazdává.

c) a leggyakoribb mód pedig úgy a korlátolt, mint a szabad nagybirtokoknál a birtok bérbeadása, melynek mindenütt tere van, ahol a bérösszeg az eddiginél magasabb földjáradékot jelent. A birtokos így egyenletes, fix, biztos jövedelemre tesz szert, s nem végzi a gazdálkodás kockázatos fáradságát.

E három út közül bármelyiket választja is a tőkehiányban szenvedő nagybirtokos, közzgazdasági szempontból előnyösebb helyzetet teremt, mert a birtok kapitalizálódása folytán beáll a nagyobb produktivítás. A közre nézve két káros módon is védekezhetik a nagybirtokos a gazdasági verseny szorongató erejével szemben. Az első mód a szántóföldi termelés megszorítása és a csekély munkaerőt kívánó legelőgazdaság folytatása, de ennek főleg azon körülmény állja útját, hogy a többi módokon magasabb földjáradékra tehet szert a birtokos. A másik károsnak nevezhető mód, ha a birtokot a földéhség parcellákban túlfizeti és a belterjességre átözkenni képtelen.

2. A középbirtokos állja meg legnehezebben helyét a változott viszonyok között. A kisbirtokos önérdeken alapuló saját munkáját ép úgy nélkülözi, mint a nagybirtok, a munkáskérdés itt csak mennyiségileg kisebb baj. Ellenben a nagyüzem géptechnikája és kezelési költségeinek jobb megoszlása nem érvényesülhet nála teljesen. A középbirtokos osztályban a történelmileg kialakult költséges és haszontalan reprezentatív hajlandóságok háttérbe szorítják, sőt egyenesen lenézteté teszik a vállalkozói szellemet, az üzleti rátermettséget, a konjunktúra-kipuhatólást és a takarékoskosságot. A birtokra felvett kölcsönöknek magáncélokra fordítása gazdasági meliorációk helyett csak sietteti ez osztály hanyatlását, mit semmiféle mesterséges akcióval feltartóztatni nem lehet. Sajnos, a belső kvalitásaiban nagyértékű, fizikailag, értelmileg annyi jelességet mutató osztály nevetségesen nagyképű szólamokban és személyes intrikákban éli le alkonyát, s lélektanilag érthető animozitással fogadja a kapitalisztikus mezőgazdaság múlhatatlanul bekövetkező korszakát.

3. A kisbirtokos már bizonyos mértékben függetlenebb a kapitalisztikus fejlődéstől, helyzete stabilabb az előbbieknél, a munkaerő problémája e birtokkategóriában csak ott vetődik fel, ahol a kisbirtokos saját családjával már nem elegendő a birtok megművelésére. A drágaságot csak ipari cikkekben érzi, mert élelmiszereit maga produkálja, s szükségleteit minden téren bámulatosan redukálni képes. A kellőleg felszerelt, szorgalmas kisbirtokos vagyoni helyzete az utóbbi években lényegesen javult, mert piacra hozott termékei — baromfi, tojás, növények, felesleges gabona, tej és tejtermékek — magas áron voltak értékesíthetők. Hogy a kisbirtokos gazdálkodása sok helyen ma is annyira kezdetleges, ezért ne okoljuk csupán őt magát. A közgazdasági viszonyok eddig számos helyen nem voltak alkalmasak belterjes kisüzem kialakulására (gazdasági szakértelem nélkül, piactól távolos vidéken, járhatatlan utak mellett, szélsőséges klimatikus viszonyoknál és főleg a talajnak extenzív művelés mellett is elég bőtermőségénél érthető az alföldi kisbirtok külterjessége), s a politikai viszonyok (a parlament összetétele, kispap-képviselő hiánya, az állami és községi direkt és indirekt adóterhek regresszivitása, a vámpolitikának elsősorban a nagyüzem termelését védő hatása) sem kedveztek általában a kisbirtok belterjességének. Hogy az ország egyes vidékein mégis kialakult az intenzív kispap, ez az ottani kedvezőbb természeti és közgazdasági viszonyoknak és az ott lakó kisbirtokosság gazdasági erényeinek köszönhető. Így pl. a kapitalista kispap típusai a tolnamegyei svábok, akik az ottani — takarmány termelésre és állattenyésztésre kiválóan alkalmas — viszonyok között nagy szakértelemmel

és kitartással létrehozták a magyar állattenyésztés egyik leghasználhatóbb produktumát, a pirostarka bonyhádi tájfajtát, s ma már az ország minden vidékére, sőt külföldre is értékesítik állataikat, biztosan haladva a vagyonosodás útján. Nem véletlen, hogy ugyanezen svábok között van aránylag a megye legkevesebb analfabétája, több mint 70%-uk ír és olvas. Ilyenek általában a nyugati megyék és a Bánság igyekvő német parasztjai* (a Mc Cormick cég igazgatójától hallottam, mily rohamosan terjed az aratógépek használata a délvidéki sváb kisbirtokosoknál, pld. Zombolyán egymagában 140 Mc Cormick-kévekető van kiszáradt kezén) s az erdélyi szászok.** Örvendetes, hogy sok helyen már a fajmagyar kisbirtokosok is kezdenek az intenzív állattenyésztő kisüzemre áttérni, különösen a Dunántúlon, hol 1909-ben az ország 541 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezetéből 328 állott fenn (az összes tejszövetkezetek 60%-a), a Duna balpartján már csak 44, a Duna-Tisza közén 39, Tisza balpartján 13, Tisza-Maros szögén 36, Királyhágón túl 72. Érdekes, hogy 1908-ban 558 volt a tejszövetkezetek száma, 1907-ben pedig 651, tehát 2 év alatt, 1907—1909-ig 110-el csökkent a tejszövetkezetek száma, a mi kiszáradtunk szövetkezeti életrealitásának nem nagyon fényes bizonyítéka. E hanyatlással szemben vigasztaló momentum a fogyasztási- és hitelszövetkezetek rohamos emelkedése.

A belterjesség lendületének vége szakad a Duna-Tisza közén, hol természeti nehézségeken kívül legnagyobb akadály az erőteljes városfejlődés hiánya és a nagyhatárú falvak alakulása. A mi városaink kevés kivétellel, főleg az Alföldön nem felelnek meg a nyugati országok városjellegének, mert lakosságuk túlnyomó részben nem élelmiszerfogyasztó iparos, hanem élelmiszertermelő gazda. Az alföldi nagy empóriumok nem egyebek nagy kiterjedésű falvaknál. Ezek a nagy községek még a török világ pusztításai alkalmával keletkeztek, amikor a lakosság nagyobb és védettebb helyekre menekült.*** Így pl. a mostani Hódmezővásárhely 132.260 kat. hold határában valamikor 22 község volt. Ilyen nagyhatárú városok még Kecskemét 151.696 kat. hold, Debrecen 166.572 kat. hold, Szeged 141.875 kat. hold és Szabadka 166.077 kat. hold határral. Szeged, Szabadka és Kecskemét

* L. Berger Károly Lajos: *Temes vármegye mezőgazdasági viszonyai*. Budapest, 1907.

** L. Enesei Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Bpest, 1910.

*** L. Cserhádi Sándor: *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja*. Budapest, 1907.

határában aránylag jobban kifejlődött az ú. n. tanyai rendszer,* mely mellett a gazda földjén künn lakik s jószágát a helyszínen tartja, de a többi helyeken — oly község, melynek 10.000 kat. holdnál kisebb a határa, az Alföld közép részén nincs — nagyobbára a rengeteg távolságra fekvő központból kigazdálkodnak a kisgazdák és így lehetetlen már csak ezen okból is a rendszeres trágyázás, a belterjes művelés és felügyelet. Nemcsak az Alföldön, de kisebb-nagyobb mértékben az ország többi részeiben is megvan ez a kisbirtokos-abszertizmus, mely csak formájában különbözik a nagybirtokosétól, de közgazdaságilag éppen olyan veszélyt jelent. Megvannak tehát a kisbirtokok még mindig túlnyomó extenzitásának, az ország számos részében ma is fennálló háromnyomásos gazdálkodásnak, a technikai, közgazdasági és politikai okai. A mezőgazdaság mostani kedvező konjunktúrája alkalmas arra, hogy a kisgazdák az ország legnagyobb részében az állattenyésztő belterjes gazdálkodáshoz közeledjenek, de ha ezt tenni elmulasztják és jövedelemtöbbletük nem üzemtökre, hanem újabb birtokszerzésre fordítják (a legutóbbi évek parcellázása igazolja e feltevésünket, mert a parcellások nagyobb része kisbirtokosokból és nem birtoktalanokból került ki), úgy helyzetük még tűrhető viszonyok között is csak rosszabbodhatik. Annyi kétségtelen, hogy egyelőre még a kisüzem rentabilisebb termelvényeinek belfogyasztása messze van attól a ponttól, hogy a magyar mezőgazdaságban a kapitalizált nagyüzemet versenyképtelenné, vagy akár nélkülözhetővé tenné.

4. Hátra van még a legnagyobb kategóriának szerepe a kapitalisztikus fejlődéssel szemben: a birtoktalan mezőgazdasági proletariátusé. Ezekhez sorolom még azon törpebirtokosokat is, akiknek földje nem elegendő a család fentartására és így szintén proletár-munkákra szorulnak, vagyis a mezőgazdasági napszámosok, szakmányosok, kubikosok, aratók és gazdasági cselédek ama nagy tömegét, melyet „a szegény ember” gyűjtőneve alá foglalnak.**

A nincsetlenek nagy száma beteg birtokeloszlásunk kóros következménye. Hogy Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Svájc és Norvégia földje nagyobb részt kisbirtokosok kezén van, ez statisztikai közhely. De kedvezőtlenül állunk a kevésbé prononszirozott kisbirtokosországgal, Németországgal szemben is:

* Szeged	103.000 lakosából	38.000	
Szabadka	82.000	„	40.000 élt 1900-ban
Kecskemét	58.000	„	25.000 városon kívül

** Dr. Ecsery Lajos: *A szegény ember*. Közgazdasági tanulmány. Budapest, 1909.

1905-ben volt	Magyarországon	Németországban
Törpegazdaság	6,15%	8,82%
Kisgazdaság	48,44%	57,15%
Középgazdaság	14,22%	23,72%
Nagygazdaság	31,9%	10,10%

Vagyis nálunk háromszor annyi volt a nagygazdaság, mint Németországban. Ehhez járul még, hogy a nagybirtok típusa nálunk sokkal nagyobb terjedelmű, mint Németországban vagy Ausztriában (pl. a hitbizományi birtokok átlagos nagysága nálunk 25.280 kat. hold, Ausztriában 6785 kat. hold, Poroszországban 1045 kat. hold), továbbá, hogy a nagybirtok sok helyen minőségileg is fölötte áll a körülötte fekvő kisbirtoknak (legnagyobb hitbizomány-tulajdonosunk, Eszterházy Miklós herceg több vármegyére kiterjedő birtokai mindenütt az illető vidék legjobb, zsíros talajú, egyenletes, biztos termésű részéből valók s vidékenként épen ezért a maximális bérösszegeket fizetik földjéért), végül ha utalunk arra, hogy az ország területének csak 66,46%-a szabad forgalmú, míg 33,54%-a kötött birtok s a sok korlátolt forgalmú birtok eloszlottsága is kedvezőtlen (Mosonban 20,3%, Sopronban 27,6% egyedül a hitbizományi birtok, melynek fele szántóföldje — 355.470 hold — a Dunántúl fekszik és csak pl. Somogy-megyének 87.332 hold hitbizományi szántóföldje van; e megyéből indult meg legújabbán a kisgazdák politikai tömörülése, itt van a kisgazda-párt gyökere), úgy röviden jellemeztük az ország egészségtelen birtokviszonyait. Csodálatos, hogy ilyen szomorú birtokviszonyok mellett akadt valaki, aki nem találja elégnak a hitbizományokat, Baross Jánosé e kétes dicsőség: „miszerint a magyar népnek és társadalomnak nem az a baja, hogy a magyar föld 4,39%-a hitbizományilag le van kötve, hanem az a baja, hogy túlnyomó része szabad!”* A korlátolt forgalmú birtokok és a hitbizományok károságát az 1911. népszámlálás adatai és a legutolsó 10 év 1 és ¼ millió tengerentúli kivándorlója napnál világosabban igazolják.

Az objektivitás megköveteli, hogy az érem másik oldalát is megnézzük, figyelembevéve birtokeloszlásunk enyhítő körülményeit. A korlátolt forgalmú birtokok 51,32%-a erdő, 22,71%-a legelő és csak 12,26%-a — 2 millió 274 ezer hold — szántóföld, s ebből is 1 millió 231 ezer hold bérbe van adva. Minden szakember tudja, hogy mást jelent az erdő és legelő lekötöttsége, mint a szántóföldé. Másik enyhítő körülmény, hogy vannak nagybirtokok, melyek a gazdálkodás igen magas kultúrfokát képviselik és szociálpolitikai szempontból is kielégítők; hogy a modernizált feudális nagybirtok, vagy a belterjesen

* Baross János: *Idegenek birtokszerzése*, Budapest, 1900. 53. p.

gazdálkodó egyéb nagybirtok s az okszerűen, szakképzettséggel és a haladás szellemében vezetett nagybérlet sem közgazdasági, sem szociális tekintetben nem eshetik olyan megítélés alá, mint az extenzíven gazdálkodó latifundium. Végül ne feledkezzünk meg róla, hogy a mezőgazdasági statisztika 1895-ből való, ezen idő óta azonban a birtokviszonyok lényegesen javultak. Precíz adataink nincsenek a birtokfeldarabolásokról Buday Barna, aki a kérdéssel alaposan foglalkozott,* az utolsó 10 év alatt felparcellázott birtokok területét körülbelül 1½ millió kat. holdra teszi. Mattyasovszky Miklós adatai szerint** a legutolsó 10 évben 613 nagybirtokot osztottak 33 ezer parcellára 562 ezer hold terjedelemben. A parcellázási folyamat most sem szünetel s így az egészségtelen birtokeloszlás megítélésénél elhibázott dolog volna ma is kizárólag az 1895. statisztikai adatokra támaszkodnunk.

Mezőgazdaságunk kapitalizációjának sarkkérdése: a birtoktalan proletariátus szempontjából hogyan ítélendő meg az eddigi és a jövőben eszközzendő parcellázás?

Már megemlítettük, hogy az eddigi parcellások csak kisebb részben kerültek ki birtoktalanokból. Vajon mi történt ezekkel, boldogultak-e? Erre a fontos kérdésre Buday igen érdekes, az ország minden részéből gyűjtött, 150.000 kat. hold földarabolásáról szóló adataiból meríthetünk felvilágosítást. Ezek lényege a következő:

11. 1. „boldogulni csak az tud, aki elég anyagi erővel rendelkezett és erején felül birtokvételebe nem bocsátkozott.”

15. 1. „a parcellákat vásárló kis- és törpebirtokosok legtöbb esetben túlságos magas fizetési kötelezettséget vállaltak, melynek nem bírván eleget tenni, feltartóztathatatlan léptekkel haladnak az eladósodás, a tönk felé. Sokan már az eladósodás miatt volt vagyonukat is elvesztették. Rossz véget értek azoknak a cselédeknek és munkásoknak vállalkozásai is, kik csekély tőkájukat parcellabirtokba fektették és nem lévén módjuk a gazdálkodáshoz szükséges állatállomány és gazdasági instrukció megszerzésére, tökéletlen gazdálkodásukkal már az első évben sem tudták előteremteni a felvett kölcsönökre szükséges költségeket, s így egy-kettőre tönkre mentek.”

16. 1. „Azokon a területeken, melyek felparcelláztattak, a gazdasági kultúra általában véve, habár nem is mindig, visszaesett, amennyiben az új tulajdonosok csak igen kevés esetben gazdálkodnak kellő szak-

* *A parcellázásokról.* Buday Barna előadói előterjesztése az Omge Közgazd. Szakoszt. 1909 jan. 3. ülésén. Bpest, 1909.

** *Revue Économique Internationale*, id. Magy. Gazdák Szemléje, 1910. nov. számban.

értelemmel, legnagyobb részük az apák nyomdokain haladó primitív gazdálkodást folytatja. Noha tehát a feldarabolt birtoktesteken intenzív fizikai munkát fejtenek ki, általában véve mégis el lehet mondani, hogy a gazdálkodáshoz szükséges szakértelem hiányában a parcellabirtokok kihasználása tökéletlenebb, mint azoké a jól vezetett közép- és nagybirtokoké, melyekből az apró birtoktestek keletkeztek.”

E képet lehet kissé túlzottan sötétnek találni — a legutolsó két esztendő kedvező mezőgazdasági konjunktúrái különben is enyhítették e színeket — de, hogy az igazsághoz közel járnak Buday adatai az ország nagyobb részére nézve, a viszonyok minden ismerője előtt valószínűnek látszik. Egy igen érdekes fehérmegyei parcellázásról, gróf Zichy János jelenlegi közoktatási miniszter kislángi birtokáról én is beszereztem az ottani jegyzőségtől adatokat, melyeket szövegszerűen közlök:

„A birtok területe 6030 hold á 1200 □-öl, a parcellázás 1904 október hónapban kezdődött és 2—3 évig tartott, körülbelül 600 egyénnek adatott el magy. holdanként 600 koronáért, a legkisebb parcella $\frac{1}{2}$ hold belsőségből áll, a legnagyobb 80 magyar hold. 500 parcellás lakik itt. Foglaló volt magyar holdanként 20 korona, birtokbavételkor ez 100 koronára egészített ki. A Magyar Agrár- és Járadékbank adta a többi 100 félévi amortizációra 5.3% évi annuitással. Megjegyzem, hogy a telepítő gróf Z. J. a telepesekért 800.000 korona kezességet vállalt, azért adott a bank a föld $\frac{5}{6}$ -od értékéig kölcsönt. Átlag boldogultak a parcellások, 10% tönkrement, 10% nyereségre eladta földjét és eltávozott, a legkisebb és 30 holdon felüliek mentek legtöbbszörre. A birtokváltozás részint az egymásután következő 3 évi rossz termés, részint az illetők rossz gazdálkodásának következménye. A gazdálkodás közönséges ősi magyar földművelésből áll. Számra az állatállomány kielégítő, minőségre azonban gyenge. Cirka 15% takarmány, 60% kapás és 25% gabona. Műtrágyát istállótrágyával keverve használnak, de általában véve a trágyázás gyenge. Közlegelő 300 hold, szőlő 320 hold. Rét nincs. A parcellásoknak a környéken lévő pusztákon kora tavasztól késő őszig van keresetük (aratás és hónapszámos munka), a kisebb birtokokosok télen a városokba mennek munkára. 480 ház épült istállókkal egy fedél alatt. A régi épületek anyagát a telepések vették meg, most azonban ezen anyagok értékét a telepítő a telepeseknek engedte át, mint közvagyon. A házak földtömésből tűzmentes tetővel épültek.”

Kommentárképpen megjegyzem, hogy a kis-lángi birtok a parcellázás előtt haszonbérbe volt kiadva és a bérlő nagy állattartással intenzív gazdálkodást folytatott a birtokon. A talaj igen jó és elsőrendű

kukoricatermő föld, mi megmagyarázza a 60% kapást. Az adatokból kiviláglik, hogy a parcellázó gr. Z. J. igazán követésre méltó humanitással járt el; a vételár épenséggel nem volt magas, a törlesztési feltételek egyáltalán nem hasonlítanak más parcellázások bankuzsorájához. Fehérmegyében, a nagybirtok klasszikus hazájában (1895-ben a gazdaságilag művelt területnek 63,5%-a volt nagybirtok, 10,66%-a középbirtok 4,09%-a törpebirtok és 21,74%-a kisbirtok, 22,88%-a korlátolt forgalmú birtok) azóta több parcellázás is történt és pedig a kislánginál jóval kedvezőtlenebb feltételekkel. Az eredmény mindenütt egyforma: a parcellások nem állattenyésztő intenzív gazdálkodást folytatnak, hanem elmaradt extenzitás jellemzi kisüzemeiket. Bizonyára lehetne felhozni olyan példákat is, melyek a parcellázás sikeréről és emelkedett produktivitásról tanúskodnának. De ez a kivételes. Ami parcella-típusunk ezidőszerint az egyoldalú, csekély takarmánytermeléssel, gyenge állattartással, falusi gabonakereskedők elővételeivel, forgótöke és okszerűség nélkül gazdálkodó kisüzem.

Városaink iparosodása 1900. óta szépen haladt, de amíg e haladás csak egyes országrészekre szorítkozik és a kisbirtok termésének egyenletes belpiaca ki nem alakul; amíg másfelől a magyar politika a parcellázásokkal szemben megmarad a laissez faire elvénél és nagyszabású parcella-politikát nem kezdeményez,* ameddig továbbra is meghagyja a kisbirtok degresszív terheit, addig a parcellázás csak kivételesen jelenti nálunk a belterjességet. A magyar állam szociális lelkiismerete megnyugtatóra megindította ugyan a telepítési akciót, de még ezek az állam pénzén dédelgetett telepesek is a földművelésügyi minisztérium hivatalos jelentései szerint oly gazdálkodást folytatnak, melynek mesterséges életbentartása az utolsó évtizedek egyik legdrágább baklövésének bizonyult.

* * *

A német szocializmus legkiválóbb agrárteoretikusa, David Sozialismus und Landwirtschaft c. munkájában kimutatja a kisüzem nagyarányú térfoglalását Németországban. Hasonlítsuk most már össze ezt a mi viszonyainkkal.

* Erre nézve csak a két legújabb példát hozom fel: Anglia már 1892-ben megalkotta a Small Holdings Act-ot, mely a kisbirtokok szerzésének megkönnyítését célozta. Ezidőszerint pedig tudvalevőleg az egész angol politika a kisbirtok megteremtése és a nagybirtok erejének csökkentése céljából a lordok ellen folyó küzdelem képét tárja elénk. Ausztrália legújabb földadó javaslatai a nagybirtokot életképtelenné tévő progresszivitást foglalnak magukban. V. ö. I. Hutchinson, Staatsminister A. D. Melbourne: *Die progressive Grundsteuer in Australien*, a Dokumente des Fortschritts 1910. dec. számában.

Hogy a német mezőgazdaság nagyobb mértékben van már kapitalizálva, mint a magyar, — nagyobb átlagtermések igazolják ezt — hogy Németországban a belterjes kisüzem erősebben kialakult, mint nálunk, ez a két ország közgazdasági fejlődésének fokbeli különbségéből is megmagyarázható.

A német földművelő lakosság gazdálkodási erényein, a szorgalmon és takarékoszágon kívül (melyeket svábjainknál itt is tapasztalhatunk) előmozdította ott a belterjes kisüzemek fejlődését:

1. Németország (növekvő termésátlagaiakkal, a kisgazdák rohamosan fejlődő állatállományával, a kisbirtokos szövetkezetek forgalmának és taglétszámának egyre emelkedő arányával a déli és rajna-melléki országrészek az intenzív földművelés gyűpontjai) kedvezőbb klímája és átlagtalajának a miénknél rosszabb minősége;

2. fejlettebb közúti, vasúti, folyam-, csatorna- és tengerhajózási hálózat;

3. a nagyüzemet ott a miénknél már sokkal erősebben fenyegető munkáshiány, az ú. n. Leutenot;

4. a decentralizált városfejlődés és az iparos városi lakosság nagyszerű kialakulása: a mezőgazdasági proletariátus ott nem a tengerentúlra vándorol, hanem belföldi városokba. A mezőgazdaság elveszíti mint termelőt, de megnyeri mint fogyasztót.

Különösen a decentralizált ipar az, ami nemcsak legbiztosabb fogyasztója a körülötte kialakuló mezőgazdasági kisüzemeknek, hanem a kisgazdának és családjának mellékkeresetre is nyújt alkalmat abban az időszakban, mikor a gazdaságban munkaerejét nélkülözheti.* Ezt a momentumot csak kivételes esetben találjuk meg nálunk; a magyar parcellás rendszerint a nyáron túlmunkát végző, télen munkanélkül vegetáló nincsetlenek számát szaporítja.

A német kisüzem típusa tehát belterjes, a magyaré külterjes. Többé-kevésbé hasonló okokból belterjes a dán, a svéd, a norvég, a németalföldi és a belga parcella, míg a miénknél is fejletlenebb pld. a román, szerb és orosz parcella.

Meddig állhat fenn extenzív kisüzemeink és jelenlegi földáraink aránytalansága? Vámsorompós árak és kedvező konjunktúrák ideig-óráig eltakarják ez aránytalanságot. A vámvédelem éterinjekciója nemcsak a nagybirtok, hanem a kisbirtok extenzitását is életben tarthatja. Másrésről azonban a belterjességet a nagyüzemnél

* „Offenburg (Baden) kedvező gazdasági helyzetéhez nagyban hozzájárul, hogy az ottani gyárakban gazdag alkalom nyílik a mellékkeresetre.” Betriebsverhältnisse der deutschen Landwirtschaft. 1908. VI.

jövedelmezővé tevő, de arra nem kényszerítő körülmények a kisüzemre is fennállanak már ezidőszerint is. De mi lesz rosszabb konjunktúrák esetén? A folyton növekedő köz- és magánterhek mellett meddig tarthat az alacsony produktivitás? Kisüzemünk hosszú ideig már nem bírja ki az extenzitást, a közgazdasági viszonyok, elsősorban a földárak szükségszerűleg magukkal hozzák annak belterjességét.

* * *

Egyenes vonalban jutunk ezek után azon gondolathoz: ha a kisüzem nálunk szükségszerűleg a belterjesség felé gravitál; ha az eddigi parcellázások eredményei e tekintetben nem kielégítőek; ha azok a legtöbb esetben meghaladták mezőgazdasági munkásosztályunk anyagi erejét, van-e más útja is a belterjes kisüzem kialakulásának Magyarországon?

Nem vezet-e bennünket a fejlődés kényszerítő erővel olyan kisgazdaság-alakulatokhoz, melyek az alaptőke-befektetést nélkülözve, a csekélyebb tőkének teljes egészében üzemtökére való felhasználásával nagyobb eredménnyel kecsegtetnek: a) a járadékbirtokokhoz, b) a kisbérletekhez.

A járadékbirtokok intézménye mellett szól a magyar paraszt bámulatos földéhsége. Megfontolandó, hogy a parcellázások jelen formája helyett nem lenne-e célszerűbb a szegényebb földműves lakosságot járadékbirtokok formájában földhöz segíteni? (A parcellázás épen a szegénység részére vagy lehetetlen, vagy veszélyekkel jár.) kérdésre nézve utalok Fellner Frigyes irodalmi munkásságára,* ő ez intézmény legbuzgóbb propagálója Magyarországon.

A kisbérletek intézménye mellett szólnak korlátolt birtokaink nagy tömegei, melyek e célra kitűnően hasznosíthatók lennének. Míg más országokban a területmegszerzés nehézségei is számbaveendők, nálunk a kötött forgalmú községi és közbirtokossági birtokok (17.69%) s a kötött birtok egyéb erre alkalmas részei is kisbérletek útján közgazdasági és szociális szempontból magasabb eredménnyel volnának értékesíthetők. Ennek szükségességére már György Endre is rámutatott.** A kisbérletek előnye lenne a parcellabirtokkal szemben 1. hogy azokat kellőleg felszerelhetné a kisgazda és így munkaereje nem pazarolódna el a tökehiány meddőségében, 2. a parcellabirtok túl magas vételár mellett csökkenő földjáradéknál válsághoz vezethet,

* Dr. Fellner Frigyes: *A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon*. Budapest, 1900. Továbbá *Közgazdasági Lexicon: Járadékbirtokok, stb.*

** György Endre: *Közgazdasági tanulmányok*. Budapest, 1905. Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánk, a *Budapesti Szemle* 1893. évf. már megjelent tanulmányában.

a bérlet ellenben csak ideiglenesen és nem véglegesen kalkulálja a földjáraadékat, melynek fel-aláhullámzásához időközönkénti lejáratával alkalmazkodik. A bérleti forma a kisüzemben is bizonyos tekintetben alkalmasabb lehet a kapitalista belterjes gazdálkodás bevezetésére épügy, mint a nagyüzemben. Alapfeltétele azonban a kisbérlet belterjességének a hosszú időre szóló bérszerződés, mert a rövid időtartamra szóló kisbérlet a rablógazdálkodással egyértelmű. Községeink és városaink már eddig is sok helyen foglalkoztak szántóföldjeik bérbeadásával, de épen a legkárosabb rövid időtartamú bérleteket karolták fel. Pl. „Arad város tekintélyes birtoka (szántóföld 2599 hold) 3, 6 és 12 évi bérletekre van kiadva, Hódmezővásárhely ármentesített parcellái 6 évre, többi birtoka évről-évre egy évre, Kecskemét 12.157 hold szántóföldje 1—50 holdas részletekben 1—12 évi időtartamra van kiadva, Pancsova 2019 hold szántóföldje 2 holdanként 4 évre, Szabadka 13.346 hold szántóföldje 5 holdas részletekben adatik bérbe rendszeren egy évre, mert így magasabb bérösszeg éretik el.”* A városi parcellás bérletek a helyi kottériák befolyása és a közigazgatási kezelés hanyagsága folytán sem fejlődtek nálunk eddig azon egyedül hasznos irányban, melynek lényege a kisbérlet szakszerű vezetése, hosszú időtartama és ennek hatásaként jelentkező belterjessége.

A kisbérleti rendszerrel szemben — tagadhatatlan számos előnye mellett is — bizonyos óvatosságra van szükség. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, a) hogy a kisbérletekre ugyanazok a közigazgatási és politikai fejletlenségek súlyosodnak egyelőre még, mint amelyeket fentebb a kisbirtokra megjelöltünk, hogy továbbá b) jelenlegi nagybirtokaink nagyon tekintélyes része csak évtizedekig tartó talaj-meliórációk, tagosítások, üzemágváltoztatások, épület- és útépitések árán volna kisbérletekben kiadható. A gróf Széchenyi-féle tolnamegyei földesi birtokot egy bank bérelte ki az albérletbe adás engedélyével. A bank jelentős építkezéseket eszközölt, s nyereséggel albérletbe adta a birtok nagyobb részét, de az albérlők között ugyanazok a bajok (egymás túllicitálása, tőkehiány, erélytelenség, régi módi gazdálkodás) ütik fel fejüket, mint a parcellázások zömében: aminthogy a két módozat között az egyforma emberanyag miatt sem lehet egyelőre nagyobb különbség. Földművelő lakosságunkat még nevelnünk kell a belterjes gazdálkodásra. Agilis vezetés és főképen az intenzitás hasznosságának élő szemlélete idők folyamán megteremthetik a belterjesen gazdálkodó magyar kisbérelő-osztályt is.

* L. György Endre már id. munk. 359. p.

Kellő óvatosság, szociális és agronómikus körültekintés mellett mindenesetre a mainál aránytalanul nagyobb szerepet jósolhatunk a kisbérleteknek már a közel jövőben is, különösen a sűrű földműves-népességű városok mellett elterülő latifundiumokon.*

* * *

Sajátos politikai és közgazdasági viszonyaink még hosszú időre biztosítják nálunk a mezőgazdasági nagyüzemek életképességét is, ha a változott viszonyokhoz idomulva kapitalista nagygazdaságokká alakulnak át.

Milyen változás várható a mezőgazdasági proletariátusra a kapitalista nagyüzemben? Mi lesz azzal a mezőgazdasági napszámmal, aratóval, cseléddel, akiből kisbirtokos vagy kisbérelő nem válik, a nyugateurópaivá emelkedő belterjes magyar latifundiumon?

E kérdésre megfelelnünk annál szükségesebb, mert agrárius részről úton-útfélen hangoztatják, hogy „ne hagyjuk a történelmi birtokos osztályokat elpusztulni, mert a nép természetes vezetőit vesztí el” s ezzel egyidejűleg a nem feudális birtokos-, vagy bérlő-osztályt a szegény nép kizsarlóinak tüntetik fel. Súlyos és merész vád ez, mely a kapitalisztikus mezőgazdaságra nehezedik. Ha igaz volna, hogy a múlhatatlanul terjeszkedő kapitalista üzem a szociális visszafejlődés tragikumával egyértelmű, mérhetetlen csapás volna ez országra. Szerencsére e vád nem igaz.

Elismerjük, hogy sok helyen a hanyatló középbirtokos-osztály is teljesítette szociális kötelességeit, amint teljes objektivitással megállapítottuk ezt a nagybirtok egy részére nézve is. A kapitalisztikus fejlődés sajátossága, hogy a gazdaságilag értékes elemek érvényrejuttatásával nem hozza szükségképen az egyéb tekintetben is kiváló elemeket felszínre, viszont mechanikus erejével egyébként nagy értékességüket irgalmatlanul elsöpör — mint a vihar is kitephet százados fatörzseket — ha gazdaságilag értéktelenek. A szociális érzést és gondolkodást általánosságban sem a régi, történelmi birtokos-osztály, sem az újabb birtokos-osztály sajátosságának nem mondhatjuk, vannak mindkettőben szociális és antiszociális elemek. De ha az extenzív gazdálkodási rendszert szembeállítjuk a belterjes kapitalista üzemmel, úgy nyilvánvaló lesz a kétféle gazdálkodás szociális hatásánakeltérősége. Az extenzív üzemet a túlszűfolt cselédlakások, alacsony cselédbérek,

* Ilyen irányú fejlődést sejtet a jelenlegi földműv. miniszter, Serényi gróf is 1910 dec. 17-én a pénzügyi bizottságban — egyelőre csak homályos általánosságban — tett kijelentésével: „Foglalkozni kívánok azzal a kérdéssel, hogy úgy a városok birtokai, mint alkalmas más kötött birtokok is lehető hosszúlejárátú kis- és középbérletekben értékesíttessenek.”

hiányos és a mainál jóval csekélyebb keresetet nyújtó munkaalkalom jellemezték. A kapitalista belterjes üzem higiénikus lakásokkal, jobb díjazással, bőséges munkaalkalommal és a fokozott termelésben való részlettel (belterjes gazdálkodás mellett egészen mást jelent $\frac{1}{10}$ aratórész, mint külterjesnél) láncolja magához munkásait. A belterjes nagyüzem nagyobb kereslete és a munkásság fejlődő osztálytudata automatikusan is emelik a munkabért, ehhez járul még a mezőgazdasági proletariátus további gyérülése (amerikai kivándorlás, ipari centrumokba tódulás, egyke), melyet semmiféle akadályozási kísérlettel meggátolni nem lehet. A feladata magaslatán álló modern gazda még ezenfelül is kalkulusába foglalja a nagyobb díjazásnak, a munkás megelégedettségének munka-fokozó hatását s habár naivitás volna a kapitalisztikus mezőgazdaságtól az osztályharc megszűnését várni, annyi kétségtelen, hogy a belterjes nagyüzem, melynek centrális problémája a jövőben még inkább a munkáskérdés lesz, sajátfenmaradásának érdekében a munkaerő odavonzásának és lekötésének eddigi módjait (magasabb díjazás, akkordmunka, részes művelés, jutalmazások stb.) rendszeresen kifogja építeni, hogy előkészítse a munkás és munkaadó érdekközösségének kialakulását. E fejlődés távolabbi pontja a nyereséményrészesedés bevezetése a mezőgazdasági nagyüzembe,* melynek eredménye a sztrájkok megszüntetésén kívül a lappangó termelési energiák felszabadulása, a produktivitás öserejű fokozása lenne és amely — a tőke intenzitásához megszerezvén a munkaintenzitást — emelkedő méreteivel a késő jövőben is lehetségessé tenné a technikai fejlődés legmagasabb fokán álló mezőgazdasági nagyüzemet.

Egymás alaphibáit megszüntetve mezőgazdaságunkban úgy a nagy-, mint a kisüzem fejleszthet életképes alakulatokat, de mind-egyiknek alapfeltétele: a kapitalisztikus gazdálkodás magasabb szociális standarddal.

A kapitalizmus sok elméleten végiggázol, amíg mezőgazdaságunk ösvilágát rendre-sorra átformálja, s az élet — minden szürke teóriánál elevebb valóság — olyan kompromisszumokat teremt az anyaföld körül, melyekre nem készülhetett el sem a szobatudós, sem a városi élet embere, ki az ipari kapitalizmust látja maga előtt. Rendszerint csak a szövethetesi formát hangsúlyozzák, mint a mezőgaz-

* Dr. Franz Oppenheimer: *Die Gewinnbeteiligung im landwirtschaftlichen Betriebe*. Berlin, 1905. c. tanulmányában ennek a mezőgazdaságban nagy jövőt jósol és a gyakorlatban máris elért kiváló eredményekre hivatkozik.

daság kapitalizálásának és utóbb szocializálásának sajátos, elütő különösségét. Mi a szövetkezeti mellett egy másik specifikusan mezőgazdasági alakulásra kívántunk reámutatni, mely az ipari fejlődéstől szintén idegen: a bérletre. Rohamos elterjedése, elevensége, termelékenységére egyre jobban magára tereli a gondolkodók figyelmét, s új világításba helyezi a földjáradék és munkabér viszonyát, az üzemenagyság és belterjesség végtelen vitáját, az agrárpolitika sarkkérdéseit.

